

MOCSÁRY KELET-EURÓPÁJA

KEMÉNY G. GÁBOR

Tisztelt emlékülés, tisztelt hallgatóság!

Debrecen nagy költője, *Oláh* Gábor írta Naplójába 1930 tájt ezeket a sorokat: „Bármilyen időszerűtlen is hangzik ezekben a szomorú magyar napokban, azt hirdetem: a nemzetek zárt autonómiája csak rideg gyűlöletet és emésztő féltékenységet teremt. . . Testvérem Shakespeare az angol, Dante az olasz, Goethe a német, Romain Rolland a francia, Tolsztoj az orosz, Ibsen a norvég, Eminescu a román, — és minden nemzet igaz költője. Akkor hát megtagadod Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt? Dehogy tagadom. Hiszen ezek a vér szerinti testvéreim lélekben is, amazok: szellemi testvéreim vérségi kapcsolat nélkül. A hangom, a lelkem színe: magyar, akármit énekelek is. A kozmosz: a nagyobbik hazám: a Duna—Tisza tája: az én drága mikrokozmoszom. . .¹

Tekintsünk el a költő áradó világhumanizmusának. ábrándos jegyeitől, akárcsak a nemzeteszmék torzulása szakaszán fogalmazott sajátos lírai hangvételtől. A párhuzam: a világ- és a magyar irodalom halhatatlanjai között, a maga jóleső patriotizmusával ma sem hatástalan. Amit azonban a tegnapi és a mai olvasó egyaránt fokozott figyelemmel értékel, az a költő „ablaknyitása”, a szélesre tárt „dunai—tiszai” tájra tett utalása.

Miért fontos ez a kép, ez az utalás. Talán azért is, mert nemcsak költői kép, társadalmi-történeti valóság. Rokon *Ady*, *Bartók* és *Kodály*, *Móricz* és *József* Attila szűkebb vagy szélesebb „kelet-európaisága” kutató és egyeztető, motívum-kereső és összehasonlító, irodalmi-művészeti szemléletével. S mert ezen a ponton rokon annak a *Mocsáry* Lajosnak a nézőpontjával, a magyar nép és a szomszéd népek közötti kapcsolatokat, a nemzetiségi megbékélést ápoló szakirodalmi, publicisztikai és közéleti életművével, akinek a mai napon születése százötvenedik évfordulóját ünnepeljük.

Mocsáryról napjaink kutatói és az érdeklődők, idehaza és a környező országokban általában ismerik a fontosabb adatokat. Azt, hogy a múlt század második felének legnagyobb magyar nemzetiségpolitikusa, a kiegyezéstől az

¹ *Oláh* Gábor: Napló (Déri Múzeum. Debrecen) IV. 112—113. p. (1930.) = A szomszéd népekkel való kapcsolataink köréből (Válogatás hét évszázad írásaiból.) Bp. 1962, Tankönyvkiadó, Franklin ny. 720. p.

első világháborúig terjedő időszak hazai és szomszédos népi nemzetiségi problémáinak kiváló ismerője és vizsgálója volt. Ismerik a színmagyar mezőkövesdi, miskolci, kecskeméti és kiskunhalasi kerületek képviselőjeként betöltött közéleti tevékenységét. Napjaink magyar kutatója, érdeklődője, de középiskolása és egyetemi hallgatója is tudja, hogy 1874 tavaszán ő egyik alapítója a dualizmus kora legnagyobb ellenzéki pártjának. S hogy ennek a függetlenségi pártnak évtizeden át elnöke volt. Éppúgy tudják azonban, hogy életének további szakaszán, közelebbről 1887 februárjában, a nemzetiségi kérdésben elfoglalt haladó álláspontja miatt, az általa alapított pártból, annak országgyűlési klubjából kilépni kényszerült.² Azt is tudják a róla szóló írások forgatói, hogy még ugyanebben az évben a szerb többségű újvidéki ellenzék megkísérelte, hogy Újvidéken mandátumhoz juttassa,³ s azt, hogy ami Újvidéken nem sikerült, sikerült Karánsebesen. A századvégi passzivitás következtében utolsóként megmaradt román ellenzéki kerületben — 1888 májusában — őt választották meg.⁴ Mocsáry így 1891 végéig, több mint három és fél éven át, tehát a ciklus végéig, ellenzéki nemzetiségi kerületet képviselt az országgyűlésen. Nemzetiségi választók, a kor legnagyobb hazai nemzetiségi pártja felkérésére és bizalmából, amihez hasonló jelenségnek az egész korszakban nem lehetünk tanúi.

Ismeretes az is, hogy az 1892-től 1916 elején bekövetkezett haláláig eltelt negyedszázadban, a közélettől, irodalomtól és sajtótól elzártan is, változatlanul és sokoldalúan foglalkozott főként hazai nemzetiségi kérdésekkel. Sűrűn levelezett függetlenségi írókkal, tudósokkal és publicistákkal, *Eötvös* Károllyal, *Herman Ottó*val, *Mezei Ernő*vel és másokkal. Ugyanakkor bensőséges levelezés fűzte a kor hazai nemzetiségi szereplőihöz, írókhoz, újságírókhoz és politikusokhoz. A szlovák *Kmet'* Andrásához és *Mudroň* Pálhoz (tehát: *Andrej Kmet'*hez és *Pavol Mudroň*hoz) a szerb *Tomíć* Jásához és *Polit* Mihályhoz. *Diaconoviciu* Kornélhoz, a Román Enciklopédia szerkesztőjéhez, *Gheorghe Pop* de Băseștihez, akit akkor a magyar közéletben *Pap* Györgyként ismertek, s aki történetesen a román nemzeti komité elnöke is volt, a német *Steinacker* Ödönhöz és másokhoz.

Napjainkban már az is köztudott, hogy a huszadik század elején az európai és köztük a Monarchia-beli nemzetiségi kérdésekkel is sűrűn foglalkozó,

² *Vö.* Az 1887. évi „Mocsáry-ügy”. = *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában (a továbbiakban: Iratok) 1867–1892. I. Bp. 1952, 719. és köv. p.* — Továbbá: *Az országgyűlési és negyvennyolcas kör.* (1887. febr. 18. Mocsáry Lajos bejelenti az országgyűlési függetlenségi és negyvennyolcas pártkörből való kilépését.) = *Egyetértés* 1887. febr. 18; 98. sz. — Mocsáry Lajos *Válogatott Írásai* (a továbbiakban: *MLVI*) Bp. 1958. *Bibliotheca*, 518–519. p.

³ *A nemzetiségi sajtó Mocsáry újvidéki képviselőjelöltségéről.* = *Iratok* I. 734–737. p.

⁴ *Iratok a „Doda-ügy” és az 1887. évi karánsebesi mandátum történetéhez.* = *Iratok* I. 740–769. p. — Ezen belül: *1888. máj. 26.* A román nemzeti párt karánsebesi választási bizottságának levele Mocsáry Lajos megválasztása alkalmából. — *1888. máj. 28.* Mocsáry Lajos válasza a román nemzeti párt karánsebesi választási bizottságának. = *Egyetértés* 1888. máj. 29; 148. és máj. 30; 149. sz. — *Iratok* I. 754–758. és 765–768. p.

Björnson és Tolsztoj által jegyzett, s előbbi által szerkesztett párizsi *Le Courier Européen* „magyarországi főmunkatársa” volt. Élete utolsó évtizedében a haladó sajtó legbátrabb lapjaiban és folyóirataiban publikált. A függetlenségek „koalíciós” elvtagadását 1907 végén Braun Sándor *A Nap*-jában marasztalja el. Egyszerre publikál a nemzetiségi kérdéstről a *Courrierban* és *Purjeszék* Igazságában. Már a nyolcvanadikban jár, amikor egy különösen bátor és szókimondó röpiratáért Jászi Jaurèshez hasonlítja. S a *Polányi Károlyék* szerkesztette galileista *Szabadgondolatban* élete utolsó publicisztikai megnyilatkozásában⁵ deklarálja a haladó egységfronttal való platformot éppen a nemzetiségi kérdésben, nyolcvannyolc éves korában.

Ebből a csaknem kilencven évre, három emberöltőre terjedő impozáns pályaképből — ünnepi megemlékezésünk keretében — most három összefüggő problémakört emelünk ki. Vázlatosan, helyenként csak villanásszerűen, amennyire rövid áttekintésünk ezt egyáltalán lehetővé teszi. Mindhármat közös indíték köti össze: Mocsáry Lajos nemzetiségi érdeklődése, kapcsolatai és politikája.

Az *elsőben*, napjaink kifejezésével élve. Mocsáry „*kelet-európaiságának*” jegyeivel, a *másodikban* *nemzetiségi politikája elvi-eszmei és gyakorlati összetevőivel*, a *harmadikban* pedig azzal a hatással igyekszünk foglalkozni, amit ez a maga korát messze meghaladó politikai gondolkodó és vátesz *patriotizmusával* magyar és nem-magyar kortársaira tett.

Bizonyos, hogy a következőkben említésre kerülő miniatűr vázlatok, nem adnak lehetőséget részletesebb, monografikus elemzésekre. De talán így, a rövid emlékezés világánál is megmutatkozik majd ezekből a motívumokból és mozzanatokból annak a szakírónak, publicistának és közéleti tényezőnek a nagysága, aki a nemzetiségi egyenjogúság el nem múló érvényű eszméjét védve, mindvégig és elsősorban a maga nemzete létérdekét oltalmazta. S akiről, az első Mocsáry-válogatásról írt véleménye összegezéséeként így emlékezett meg *I. Tóth Zoltán*:⁶

„A reformkor és az abszolutizmus legszebb haladó értékei éltek benne tovább egy olyan korban — olvassuk utolsó írásában —, amikor a nemesség korábbi haladó jellegéből nemcsak sokat veszített, de azt teljesen fel is adta. Ahogy sülyed a dualizmus kora a haladás szempontjából, úgy emelkedik ki Mocsáry Lajos gránitból faragott alakja látszólag mind magasabbra.”

Emlékezésünk bevezető szavaiban a debreceni költő dunai—tiszai „mikrokozmosz” vallomását idéztük.

Nos, Mocsáry Lajos már közel fél évszázaddal a megkapó irodalmi vallomás előtt többre, valóságosabb kapcsolatra is gondol. Ne feledjük azonban, hogy *Oláh Gábor* a való élettől szinte elvonatkoztatott költői alkat. *Mocsáry Lajos*, az író, a publicista és a politikus egyaránt a közéleti realitás embere.

⁵ 1914. febr. 15. *A paktumról*. (Utolsó cikk-levele a „nemzetiségi paktum” tárgyában a *Szabadgondolat* szerkesztőjéhez.) = *Szabadgondolat* 1914. febr 15; 2. sz., 33–35. p. — MLVI, 462–465. p.

⁶ *Utószó*. = MLVI, 768. p.

Irodalmi pályakezdésétől⁷ utolsó nyilatkozatáig⁸ a magyar társadalmat elsőrendűen érintő, nemzetiségi problémákkal is (és az utókor szempontjából elsőrendűen ezekkel) foglalkozó függetlenségi politikus.

Az ő szélesebbre tárt „mikrokozmoszában” tehát — jóllehet nyilvánvalóak a művelődési-irodalmi jegyek, elsősorban a társadalmi-történeti alapozású, *államok közötti szövetségen* van a hangsúly, amit az erre hajlandóságot mutató államokon belül a *nemzetiségi egyenjogúság* elvben és gyakorlatban megvalósítandó alapelve és reálpolitikája biztosítana.

Hallgassuk meg, hogyan nyilatkozik erről Mocsáry *Néhány szó a nemzetiségi kérdéstről* című, 1886-ban megjelent nagyhatású nemzetiségpolitikai röpiratában.

„E pillanatban — írja (s ez a pillanat már a nemzetiségi politikája ellen összpontosított közéleti támadások időszakára esik) — még a feje tetejére van állítva minden. Az a szövetség, melyről én szólok, már megvan keresztelve „Dunai confoederatio” néven, de komolyan az elméket alig foglalkoztatja. Nem azon alakban, amelyben egyidőben felmerült, de *szövetkező államok formájában* [aláhúzás a szerzőtől — K. G. G.] nagyon is méltó lenne vele foglalkozni.”⁹

Föderalista volt-e Mocsáry — tehette és teheti fel ezek után a kérdést a kortárs és a későbbi érdeklődő, Mocsárynak tágabban a népek közötti megegyezésre irányuló és szűkebben a korszerű s e megegyezést elősegítő haladó nemzetiségi politikájának mai vizsgálója.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a kérdésben magát Mocsáryt szólaltathatjuk meg, a függetlenségi sajtóban, 1908 elején közölt elvi nyilatkozata kapcsán.¹⁰ Indokolt-e egy több mint két évtizeddel később, változott személyi és társadalmi-politikai viszonyok között íródott nyilatkozatot összekötni az előbbivel. Úgy véljük, igen. Mocsáry 1908-ban sem cáfolja meg az 1886-ban kinyilvánított, államok közötti szélesebb szövetkezésre törekvő álláspontját, de eleve elutasít minden országon belüli föderációt, amely ez idő szerint csupán a *Ferenc Ferdinánd* által közvetve vagy közvetlenül támogatott, oszt-rák újaulikus célokat szolgáló *Kristóffy*-féle „magyar műhely”-nek, s a *Popovici*, *Vajda* és *Hodzsa*-típusú ingatag erkölcsi alapon álló, a trónörökös katonai irodája által támogatott nemzetiségi politikusoknak kedvezne. Ugyanakkor ez a nyilatkozat megmutatja, mire alapozza a nemzetiségi kérdés immár nyílt szakítással fenyegető szakaszán nemzetiségi politikáját.

Mocsáry az előbb már vázolt okokból eleve elhárítja magától a *Pester Lloyd* cikkírójának azt a feltevését, hogy „a dualizmus Ausztriával, másrésről a keleti kis népek föderációja, a nagy történelmi magyar állam helyett a kis

⁷ *A magyar társasélet*. Pest 1855, Müller Gy. kiad.

⁸ *Ld.* 5. sz. jegyz.

⁹ *Néhány szó a nemzetiségi kérdéstről*. Bp. 1886, 69. p.

¹⁰ *Mocsáry Lajos nyilatkozata*. = Egyetértés 1908. jan. 19; 17. sz. — MLVI, 458. p.

Svájc” újságírói rabulisztikával felvázolt dilemmájában az utóbbit választotta volna. Álláspontja ki nem mondott indítékaitól, az akkori ország nemzetiségi erőviszonyaitól s az ezt a helyzetet felhasználni igyekvő osztrák agresszív udvari föderalista törekvésektől valóban félthette mind a saját népét, mind az ország minden más ajkú nemzetét. Az ő, államok közötti szélesebb szövetkezési elgondolása tehát igen érthető indokokból kiindulva a „szövetkező államok” alapjára épít, amit a hazai nemzetiségek egyenjogúsági politikája, önkéntes szövetkezése biztosít. Ezért tiltakozik minden külső és irányzatos befolyás ellen. Annál is inkább, mert a belső rendezést, a nemzetiségi egyenjogúság elvének biztosítását törvényes alapról kiindulva kívánja megoldani.

„Azt hiszem — olvassuk Mocsáry 1908. évi nyilatkozatában — teljes joggal tiltakozhatom, azon oknál fogva, hogy datur tertium. Ez a tertium nem más, mint az 1868-i nemzetiségi törvénynek úgy betűjében mint szellemében való teljes és becsületes végrehajtása. Annak a törvénynek, melynek keletkezése előtt báró *Eötvös* József volt a főapostola, kinek eszméit elfogadta és nyelbeütötte *Deák* Ferenc, és ráadta áldását *Kossuth* Lajos, ki egy Turinból küldött hírlapi cikksorozatban nemcsak helyeselte a törvény meghozatalát, de még azt is hozzátette, hogy ha van még valami, mit a nemzetiségek igazságosan kívánhatnak, azt is meg kell adni. Ez negyven év óta az én álláspontom. . .”

Az idézet jó lehetőséget nyújtana annak bizonyítására, hogy a nemzetiségi törvény létrehívását követő rövid szakaszon *Eötvös*, *Deák*, *Kossuth* és *Mocsáry* egyetértettek a törvény végrehajtása szükségességében, jóllehet a nemzetiségi kérdésről, a hazai nemzetiségi problémák megoldásáról vallott nézeteik korántsem voltak azonosak. *Eötvös* például — éppen a nemzetiségi törvény vitájában mondott beszédében úgy véli, hogy a nemzetiségi kérdés a civilizáció elterjedésével fokozatosan megszűnik,¹¹ *Deák* ugyanakkor a politikai nemzet tárgyában benyújtott indítványával kiváltja az ellenzéki nemzetiségi képviselők kivonulását a további vitáról.¹² *Kossuth* pedig jóllehet szórványos nyilatkozatokkal támogatta a törvény végrehajtását, s a nyolcvanas évek elején még Mocsáryt is,¹³ kellő hangsúlyt ezeknek az elejtett nyilatkozatoknak nem adott. Négyük közül tehát csak Mocsáry megy el a kérdés teljes vállalásáig, „szellemében és betűjében” egyaránt követelve a törvény végrehajtását.

¹¹ Pontosabban: „A civilisáció kifejlődésével fokról-fokra fogy a nemzetiségek száma . . . Így a civilisáció haladása kétségkívül fenyegető a nemzetiségekre nézve. E veszélyeknek ki vagyunk téve mi magyarok, ki vannak téve horvát testvéreink, ki vannak téve a hazában lakó más nemzetiségek, szóval ki vannak téve minden kisebb nemzetiségek”. (A nemzetiségi törvényjavaslat általános tárgyalásakor 1868. nov. 25-én mondott beszédéből.) = *Képv. Napló* 1865–68. XI. 31–34. p. — *Iratok* I. 140. p.

¹² 1868. nov. 29. (Mocsonyi Sándor és Miletics Szvetozár képviselőtársaik nevében bejelentik a nemzetiségi törvényjavaslat részletes vitájáról való távolmaradásukat.) = *Képv. Napló* 1865–68. XI. 175. p. — *Iratok* I. 156–157. p.

¹³ 1882. jan. 25. (Mocsáry Lajos) pohárköszöntője és beszámolója Kossuthnál tett látogatásáról a függetlenségi pártkör értekezletén. = *Egyetértés* 1882. jan. 25; 25. sz. — MLVI, 287–288. p.

Visszatérve most már a Mocsáry szélesebb kelet-európai elképzeléseit támogató rezonanciákra, — földrajzi arányokra lebontva igen érdekes és kedvező, más egykorú hazai szakíróknál és politikusunknál nem tapasztalható adatokat találunk. Varsótól Zágrábig, Bukaresttől Párizsig terjed Mocsáry századvégi és huszadik század eleji, kelet-európai vonatkozású kapcsolatainak fontos egykorú adatokkal pontosítható kultúrpolitikai térképe. Idézzünk most fel néhányat ezekből a szorosabban vett Magyarországon túli kapcsolatokból és kölcsönös megnyilatkozásokból.

Kevesen tudják például, hogy a századvégi varsói *lengyel* és *orosz* nyelvű sajtó fokozódó figyelemmel kísérte Mocsáry nemzetiség-politikai állásfoglalását. Az *Ateneum* varsói lengyel folyóirat például már 1889 elején hosszabb cikket közölt országgyűlési harcairól. A varsói lap szerint Mocsáry azzal, hogy ismételtelen és következetesen elmarasztalta *Tisza* Kálmán kormányának agresszív asszimiláló politikáját, „nem mint a szlávok barátja, hanem mint igaz magyar hazafi” lépett fel; „óvta népét, melynek igazát és törvényeit negyedszázadon át [mármint az országgyűlésen] hathatósan védelmezte”.¹⁴ Egy másik varsói lap, az orosz nyelvű *Varsavszkij Dnevnik* 1886 júliusában két ízben is említi a *Néhány szó a nemzetiségi kérdéstről* című röpiratot.¹⁵

A brassói *Gazeta Transilvaniei* híradásából tudjuk, hogy Mocsáry 1886. febr. 8-i költségvetési beszéde a román kamarát is foglalkoztatta. A tudósító szerint Kogălniceanu Mihály azaz Mihail *Kogălniceanu* — ekkor már a liberális-demokrata ellenzék vezére — 1886. febr. 11-i interpellációjában a beszédet méltatva a nemzetiségi jogok tiszteletben tartásáért harcoló „széles látókörű, igaz államférfiúnak” nevezi Mocsáryt.¹⁶ Érdemes szólnunk arról is, hogy az egyébként igen elfogult (román, cseh és délszláv irányítással működő) párizsi *L'Autriche Slave et Roumaine* 1888 májusának végén, Mocsáry karánsebesi megválasztásakor nem kevés túlzással, de kivételes nagyrabecsüléssel nyilatkozik róla.¹⁷

Ezt a szélesebb kitekintést Mocsáry már a pályakezdéstől az utolsó évek „külviszonyaira” tett megjegyzéseiiig, fejtegetéseiiig tudatosan ápolta. Ő az, aki 1858-ban, a *Nemzetiségben* egész sor megközelítési formát igénybe véve elemzi a magyar — szláv közeledés és megbékélés lehetőségeit.¹⁸ Ezek a szláv kérdésekre vonatkozó fejtegetések pedig nemcsak a magyarországi szláv, tehát nemzetiségi

¹⁴ *Madziaryzacja Slowian* (Szlávok magyarosítása). = *Ateneum* (Varsó) 1889. jan., 1. sz. (Csapláros I. gyűjtéséből.) — MLVI, 704. p.

¹⁵ Ld. a *Varsavszkij Dnevnik* varsói orosz nyelvű hírlap 1886. júl. 7. és 10-i, 136. és 138. száma hírvonatában. — MLVI, 655. p.

¹⁶ *Vö.* MLVI, 306. p. *A Gazeta Transilvaniei* (Brassó) vonatkozó híradása a hírlap 1886. márc. 10-i, 56. számában jelent meg.

¹⁷ *L'élection de M. Louis Mocsáry.* = *L'Autriche Slave et Roumaine* (Párizs) 1888. máj. 30. sz. — MLVI, 92. p.

¹⁸ *Vö.* Mocsáry L.: *Nemzetiség.* Pest 1858, 110–111., 122–124., 125–128., 184–185. 186–189., 201–204. p. — MLVI, 184–192. p.

problémákra, hanem a szláv kérdésre általában vonatkoznak, amit Mocsáry már ekkor a megbékélés egyik alapjának tekint.

Az 1876. évi *Miletics*-pertől az 1909. évi *zágrábi* perig bezárólag különösen sokat foglalkozott a délszláv kérdéssel is. Legyen szabad éppen itt, a kelet-európai kitekintésekkel foglalkozó adatok számbavételekor, az *annexió* által felkavart időszakból idéznünk egyik, Mezei Ernő függetlenségi politikushoz intézett leveléből. Ennek „annexiós cikkeit” bírálva, kijelenti, hogy az ilyen nyilatkozatokkal indokolatlanul sértjük egy nemzet (értsd: Szerbia) önérzetét, „melyre nekünk magyarokul haragudni legkisebb okunk sincs, ellenkezőleg nekünk úgy kellene tekintenünk, mint természetes szövetségesünket”.¹⁹

Mocsáry Lajos neve és fellépése tehát visszhangra talált az akkori országot környező szűkebb értelemben vett Kelet-Európában. Bizonyos, hogy a személyével foglalkozó, róla szóló nyilatkozatokban nem kevés az elfogult, túlzó megjegyzés a korabeli magyar nemzetiségi politikával és viszonyokkal kapcsolatban. Ugyanakkor viszont mind ezekből, mind Mocsáry szélesebb fogalmi kört vagy problémát átfogó nyilatkozataiból olyan kölcsönviszony arányai is megmutatkoztak, amelyekből nyilvánvaló, hogy nemzetiségvédő s egyben a magyar nép létérdekét védő működésének jelentősége már a századvégen messze túlnőtt az akkori országhatárokon.

Szóljunk ezek után *Mocsáry nemzetiségi politikája elvi-eszmei jegyeiről* s e politikának az akkori ország nem magyar népei részéről való fogadtatásáról.

„Mocsáry nemzetiségi politikája — állapítottuk meg 1958-ban az első válogatás bevezető tanulmányában, ma is fenntartva az akkor ott mondottakat — az országot lakó más ajkú állampolgárok, úgyis mint az egyes nemzetiségek tagjai nemzetiségi jogainak feltétlen elismerésén és megbecsülésén alapult. Nemzetiségi felfogása a francia forradalom szabadságeszmein nevelődött, reformkori nemes nézeteinek továbbfejlesztett, magasabb szintű, természetjogi érveléssel alátámasztott formája. . .”²⁰

Ő az a szakírónk, aki már az ötvenes években kiadott első munkáiban pontosan körvonalazza álláspontját, amit a későbbi röpiratokban a gyakorlati nemzetiségpolitikus módszerével részletez.

Már első munkájában, *A magyar társaséletben* összegezi a nemzetiségi érzületnek általa felismert jellemzőit. „A nemzetiség érzete — írja — mély és természeti ösztönszerű érzemény. Egy népnek valódi élete. Míg a nép él, a nemzetiség érzete meg van benne, mintegy öntudatlanul. Mihelyt a nép életébe nagyobb elevenség költözik, mihelyt a haladás vágya felébred. . . azonnal növekedik a nemzetiséghez való ragaszkodás. Ennek fenntartása, kifejtése légerső feladata. Mert érzi, hogy ez ad erőt, képességet a haladás nagy munkájára.”²¹ Tehát Mocsáry sem tagadja a civilizáció, az emberi haladás elsőrendű jelentőség-

¹⁹ Eredetijét ld. OSzK Kézirattár. — MLVI, 585. p.

²⁰ MLVI, 24. p.

²¹ *A magyar társasélet*, Pest 1855, 64. p.

gét a nemzet életében. Mocsáry szabadelvű, demokratikus elveken nyugvó államelképzelésében azonban a nemzetiségi jogaikban kielégített és egymással egyezsége lépett nemzetiségek vívják harcukat a haladásért, s nem az állam civilizációs tevékenységének választóvizében, s e tevékenység előrehaladásaként oldódnak fel a nemzetiségek, szűnik meg a nemzetiségi kérdés, ahogy ezt Eötvös a fejlődés által teljes mértékben megcáfolt feltevésében elképzei.²²

Mocsáry szerint minden nemzeti érzelemnek alapja természeti ösztön, célja pedig öfenntartás.²³ Világos okfejtéssel utasítja vissza a mások feletti uralkodásról vallott tételt. „A szabadság — hangsúlyozza (ma is élő erkölcsi alaptételként) — elérhető mások leigázása és folytonos féken tartása nélkül is, sőt (az) egyes népek szabadságának legfőbb garantiája más népek szabadsága, — az általános szabadság. A civilizáció pedig egyenes ellentétben áll a hódítás és népirtással.”²⁴

Nem lehet eléggé értékelnünk, hogy Mocsáry időrendben az első szakírónk, aki már 1858-ban elérkezik „a magyarországi nemzetek” léte elismeréséhez. „Létezik magyar nemzet — írja — ti. összessége azon embereknek, kik közös magyar eredetűek, magyarul beszélnek s egymás iránt családi érzelmekkel viseltetnek. Így létezik Magyarhon területén tót, szerb, horvát, oláh (értsd: szlovák, szerb, horvát, román) nemzet is.”²⁵

„E kérdésnek kezelése lesz próbaköve politikai érettségünknek — írja 1860 őszén a *Programm* előszavában.²⁶ Itt közli négy pontból álló alap-programját

1. Az országgyűlésen a tanácskozási nyelv — a magyar,
2. Megyegyűléseken minden, a megyében divatozó nyelv egyaránt használható,
3. A kormányzás és a közigazgatás nyelve valamennyi a hazában élő nyelv (és végül)
4. Külön iskolák minden nemzetiség számára.”²⁷

Mocsáry tehát már 1860-ban, pályája kezdetén eljutott oda, ahová a kérdéssel foglalkozó kortársai — a 19. század elején fellépő radikálisok kivételével — 1918-ig sem értek el. S bár ezt az „alap-program”-ot a továbbiakban nem sikerült tovább fejlesztenie, az 1868. évi nemzetiségi törvény olyan törvényes jogalapot biztosított számára, amellyel korábbi megállapításait egybekötthette. Nyilvánvaló, hogy Mocsáry — mint azt egy alkalommal — 1870-ben, a nemzetiségi törvény hiányosságait bírálva kimondja — „szívesen adna töb-

²² Vö. 11. sz. jegyz.

²³ *Nemzetiség*, Pest 1858, 80—81. p.

²⁴ *Uo.*, 87—88. p.

²⁵ *Uo.*, 41—42. p.

²⁶ *Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában*. Pest 1860, I. p.

²⁷ *Uo.*, 72. p. — MLVI (A nemzetiségi program), 168—170. p.

bet”,²⁸ ezt a többet azonban a nemzeti türelmetlenség koráramlatában többé nem adhatta, s nem is követelhetette, hiszen minden erejével a nemzetiségi törvényben foglaltak érvényesítésén fáradozott. Felismerve, hogy jóllehet a „politikai nemzet” fikcióba ágyazott törvény nem felel meg a nemzetiségek sajátos belső nemzeti fejlődésének, s a pártok szerinti fejlődésre sem ad lehetőséget *Eötvös* és *Deák* jogalkotása, az iskolai, törvényelőtti, egyesülési és egyéb jogi biztosítékaival még ebben az alakjában is elsőrendű jelentőségű. Sajnos azonban a nemzeti türelmetlenség koráramlata a dualizmus egész időszakán át megakadályozta annak életbe léptetését.

Az újabb kutatás feltételezi, hogy a rendkívüli arányban kibontakozó nacionalista koráramlat elterjedésébe, általánossá válásába döntően belejátszott, hogy — idézzük — „a nemzeti-nemzetiségi kérdést szerencsétlen és jellemző módon összekapcsolták a darwini fejlődélmélet egyik vezérgondolatával, a létharc tételével illetőleg a létharcban történő kiválasztódás tételével.” Két körülmény még súlyosbította ezt: egyrészt a veszélyeztetettség kisérti tudata a felemelkedő és terjeszkedő korabeli hatalmakkal szemben, de nem kevésbé az az Ausztriától átvállalt szerep, amely a kiegyezés után a hazai nemzetiségek feletti vezető szerepet a magyar uralkodó osztályokra ruházta át. S mindkettőhöz hozzájárult még a reformkori viaskodásokból ismert „nemzet-halál képzete”, mely „most a nemzetek létharca jegyében merült fel újra”.²⁹

A vázolt fejtegetésből a másodikat érezzük meghatározónak. A dualizmus osztályrendszere valóban olyan elnyomó politikai funkciót kényszerített a magyar uralkodó osztályokra, amit persze azok készséggel vállaltak is, amelyből törvényszerűen következett a Mocsáry-féle nemzetiségi politika leszorítása és elnyomása. Ideje tehát, hogy ezzel a nemzetiségi politikával, Mocsáry Lajos nemzetiségpolitikai szereplésével legalább főbb vonásaiban megismerkedjünk.

Mocsáry nemzetiségpolitikai szereplését két fő időszakra csoportosíthatjuk. 1892-ig tartó aktív közéleti szereplésére, és az ezt követő visszavonulás, az önkéntes száműzetés éveire.

Az 1861-től 1891 végéig, tehát pontosan egy emberöltőn át tartó időszakban Mocsáry fokozatosan bekapcsolódott a nemzetiségi egyenjogúságért folyó küzdelembe. Ennek az első időszaknak két belső fejlődési szakasza volt: 1861-től 1886 februárjáig, és innen 1891 végéig bezárólag.

Ragadjunk ki néhány jellemző mozzanatot ebből az 1861-i országgyűléstől az 1886. febr. 8-i költségvetési beszédig terjedő szakaszból. Mocsáry az 1861. évi országgyűlésen ismerkedett meg a kor nemzetiségi szereplői nagyobb felével. 1870-ben már annyira előtérben áll a nemzetiségi kérdés magyar szakértői között, hogy *Pauliny-Tóth* Vilmos, a szlovákok akkori országgyűlési képviselője

²⁸ „Nekem igen sok kifogásom van az 1868-iki nemzetiségi törvény ellen, s hogy egyenesen szóljak a közönségesen használt kitételrel, én kész volnék többet adni”. — Pest oct. 26. = *Ellenőr* 1870. okt. 27; 42. sz. — MLVI, 27. p.

²⁹ *Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség (Irodalom és művelődéstörténeti tanulmányok)* Bp. 1976, Magvető Könyvkiadó. 30–31., 38–40. p. (Elvek és utak.)

lője és a szlovák Matica kulturális alelnöke *Jókain* és *Horn* Edén kívül, őt kéri fel: mondjon véleményt a szlovák sajtóban is közzétett nemzetiségi törvényjavaslatáról.³⁰ Az 1872. és 1874. évi választási törvényjavaslatok valamint, (s ez utóbbiakon van a hangsúly)³¹ az 1877—78. évi büntetőjogi kódex és okkupációs vitákban már ellenzéki hangadó szerepe van. Kivált azután, hogy 1878. jan. 20-án, a hivatalos függetlenségi napilap, az *Egyetértés* hasábjain vezércikkben tiltakozik *Miletics Szvetozár*, az egykorú hazai nemzeti-ségi mozgalom vezére elítélése ellen.³²

1879. április 30-án az „elvhű”, a nemzetiségi egyenjogúság elvét az 1874. évi pártalapításkor elfogadó, azóta meggyérült függetlenségi „centrum” élén ő jelenti be a legélesebb elvi tiltakozást Trefortnak a magyar nyelv kötelező népiskolai oktatási törvényjavaslatával szemben.³³ Mocsáry ekkor, de később sem az ellen tiltakozik, hogy a magyar oktatási nyelv országosan terjedjen, hanem azért, mert a törvényjavaslat egyes rendelkezéseit, a nemzetiségi tanintézetek működésébe való ilyen mérvű beavatkozást indokolatlannak, az 1868. évi nemzetiségi törvény intencióival ellentétesnek tartotta. Az időszak további fontos jelensége: 1884 tavaszán visszavonul a pártelnökségtől. A türelmetlen irányzat tehát a függetlenségi párton belül csatát nyert az 1868. évi nemzetiségi törvény híveinek álláspontjával szemben.

Az éles és központosított támadás Mocsáry ellen két híres költségvetési beszéde, az 1886. febr. 8-i általános költségvetési és az 1887. febr. 15-i, a közoktatási költségvetés vitájában elhangzott felszólalása³⁴ után robbant ki. Már 1886 elején nyilvánvaló lett a kormányzat és nem kevésbé a nacionalista függetlenségi túlzók összefogása Mocsáry felvilágosult nemzetiségi politikájával szemben. Ebben az időszakban egykori színmagyar népi választóin kívül Mocsáryt csak a nemzetiségi közvélemény támogatta. Az időszak nagyszámú szerb, román, szlovák stb. megnyilatkozását maga Mocsáry foglalja össze *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről* című röpiratában. A kiélesedett küzdelemben most már

³⁰ *K otázke národnej* (A nemzeti kérdéshez). = *Národnie Noviny* 1870. okt. 20; 95. sz. — (Pauliny-Tóth Vilmos szlovák író és kultúrpolitikus vezércikke és felhívása *Jókai* Mórhoz, *Horn* Edéhez és Mocsáry Lajoshoz nemzetiségi törvénytervezetével kapcsolatban.) — MLVI, 623—627. p.

³¹ *Ld.* 1877. nov. 28. és 1878. jan. 15. Felszólalásai a büntetőtörvényjavaslat részletes tárgyalásakor. (Utóbbi beszédében: a „nemzetiségi izgatás” büntetőjogi felelősségre vonását célzó 172. §. megváltoztatása tbn.) = *Képv. Napló* 1875—78. XIII. 376—378., Uo. XIV. 198—200. p. — MLVI, 259—263. p. — ill.: 1878. nov. 16. (Beszéde a keleti kérdéstről és a balkáni politika feladatairól az 1878. évi válaszfelirati vitában.) = *Képv. Napló* 1878—81. I. 203—208. p. — MLVI, 264—267. p.

³² *Miletics elítéltetése.* = *Egyetértés* 1878. jan. 20; 20. sz. ; — (Tiltakozó cikke *Miletics Szvetozár* elítéltetése ellen.) = MLVI, 436—437. p.

³³ *Képv. Napló* 1878—81. V. 261—266. p. — (1879. ápr. 30. Beszéde az erőszakos nyelvi asszimiláció ellen és bírálata a Tisza-kormány nemzetiségi politikájáról a kötelező magyar nyelvoktatásról szóló törvényjavaslat általános tárgyalásakor.) = MLVI, 271—276. p.

³⁴ 1886. febr. 8. (Beszéde a hazai tanintézetek tanítási nyelve tárgyában az 1886. évi költségvetés részletes tárgyalásakor.) = *Képv. Napló*, 1884—87, IX. 33—36. p. — MLVI, 301—305. p. — 1887. febr. 15. (Beszéde a Tisza-kormány nemzetiségi iskolapolitikájáról az 1887. évi közoktatásügyi költségvetés részletes tárgyalásakor.) = *Képv. Napló*, 1884—87, XV. 210—214. p. — MLVI, 314—319. p.

olyan kisebb nemzetiségek is képviseltetik magukat mint az erdélyi szászok,³⁵ és a szórványkisebbségnek számító bunyevácok is.³⁶

Az alig öt évre terjedő küzdelmes szakaszt két fontos dokumentummal rögzíthetjük. Az 1886. évi vitát a szerző X. Y. szerzői álnéven írt *A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés* című röpirata indítja el, és 1892 elején a karánsebesi választókhöz a függetlenségi sajtó hasábjain közölt búcsúlevele³⁷ zárja le. Közben Mocsáry — mint említettük — 1887. febr. 17-én kilépni kényszerül az általa alapított, a „türelmetlenek” teljes befolyása alá került függetlenségi pártból.³⁸ 1887 júniusában fellép és megbukik az újvidéki választáson,³⁹ 1888 májusának végén a karánsebesi kerület mandátumával visszatér a közéletbe.⁴⁰ Nem érdektelen itt utalnunk ekkori, a karánsebesi választási bizottsággal való diplomáciai becsú levélváltására. „Tudjuk jól — hangzik a román nemzeti párt karánsebesi választási bizottságának a mandátum elfogadására felkérő levele — hogy Önnek politikai álláspontja más, mint a nemzeti párté, és ha dacára ennek a képviselői mandátumot az Ön kezeibe tesszük le, úgy ezzel épp oly kevésbé adjuk fel saját álláspontunkat, amily kevésbé tételezzük ezt fel az Ön részéről. . .” Mocsáry válaszlevelében az érdekazonosságról nyilatkozik, mely ez esetben a „haza ügye” és a karánsebesi kerület választói ügye között természetesen fennáll.⁴¹

A második főszakaszban, élete utolsó negyedszázadában, tehát 1892-től haláláig, keveset és ritkán nyilatkozott. Ebben az időszakban is voltak kapcsolatai a hazai román nemzetiségi sajtóval, megnőtt és felerősödött szlovák és szerb sajtóvisszhangja. Fontos motívumként, ebből az időszakból jelezhetjük a német nemzetiségi rezonancia közvetlen jelentkezését. *Steinacker* Ödön, a hazai német nemzetiségi mozgalom korábbi vezetője átfogó értékelésben számol be eddigi nemzetiségpolitikai szerepléséről a berlini *Preussische Jahrbücher*-ben.⁴²

³⁵ *Vö.* Dankadresse der Heltauer Reichstagswähler an Ludwig Mocsáry. = *Kronstädter Zeitung* 1887. jan. 18; 13. sz. — (Magyar szövegközlései): Nagydisznód (Cisnădie, Heltau, Szeben m.), 1886. aug. 29. Az erdélyi szász választók nagydisznódi választói gyűlésének levele Mocsáry Lajoshoz. — Budapest, 1886. dec. 18. Mocsáry Lajos válaszelevele G. A. Binder gyógyszerésznek, a nagydisznódi választói gyűlés elnökének. — MLVI, 516–518. p. — Iratok Mocsáry Lajos karánsebesi mandátumának történetéhez. — *Századok* 1951. 3–4. sz., 495–496. p.

³⁶ *Otvoren list jednog bunjovačkog patriote, Lajošu Močariju* (Egy bunyevác hazafi [Sárcsevics Ambrus] nyílt levele Mocsáry Lajoshoz.) = *Neven* (Szabadka) 1886. aug.–nov., 8–11. sz., 124–127., 133–137., 154–156. és 162–163. p.

³⁷ *Mocsáry Lajos a karánsebesi kerület választóihoz.* = Egyetértés 1892. jan. 3; 3. sz. — Budapest, 1892. jan. 2. Képviselői beszámolója és búcsúlevele a karánsebesi kerület választóihoz. — MLVI, 538–543. p. — Iratok I. 815–820. p.

³⁸ *Vö.* 2. sz. jegyz.

³⁹ Újvidéki képviselőjelöltsége történetéhez l. MLVI, 84–86. p.

⁴⁰ *Vö.* 4. sz. jegyz.

⁴¹ Az idézett ill. vonatkozó szövegrészeket l. Iratok I. 758. ill. 767. p.

⁴² *Eine ungarische Cassandra.* = *Preussische Jahrbücher* 1904. 115. köt. 495–502. p. — Részletét magyarul közli: MLVI, 715–717. p. — *Steinacker* Ödön második cikke már a „weimari időszak”-ból való; Berlinben közölte 1928 szeptemberében. — A cikk-tanulmány címe és leléhelye: *Eötvös und Mocsáry.* = *Nation und Staat* 1928. 928–934. p. — Magyarul: MLVI, 758–762. p.

Ebből az időszakból három levélváltás és egy, a párizsi *Courrier Européen*-ben megjelent önálló cikk érdemel külön említést. A brassói román nemzetiségi félhivatalos, a *Gazeta Transilvaniei* ilyefalvi Pap Györggyel (Gheorghe Pop de Băsești),⁴³ a szerb liberálisok lapja, a *Branik* Polit Mihállyal, Mihajlo Polit-Desančii-tyal való levélváltását közli.⁴⁴

A harmadik levelezés már nem szorítható egyetlen hírlapi közlés keretei közé. 1887 és 1907 között, tehát kereken húsz éven át, nagyszámú levelet váltott elcsendesülő évi meghitt szlovák barátjával, Andrej *Kmet'*-tyel, a levelek címzése szerint Kmet' Andrással, az egykori berencsújfalusi plébánossal, a mártoni Szlovák Nemzeti Múzeum későbbi elnökével. A levelek egy részét annak idején az első Mocsáry-válogatásban közzétettük. Köztük azt a nevezetes levelet is, melyben lelkesen közli szlovák barátjával, hogy közbenjárása *Zsilinszky* Mihály akkori vallás- és közoktatásügyi államtitkárnál eredményes volt: a Szlovák Múzeum Egylet alapszabályait engedélyezték.⁴⁵

Ezeknek a Kmet'-hez intézett megkapó szépségű leveleknek a világánál — sajnos a hozzá intézett Kmet'-levélanyag a második világháború végén a többi felbecsülhetetlen egykorú dokumentummal együtt elpusztult Andornakon — közvetlen közelbe kerül mindaz, ami Mocsáryt ez idő tájt a nemzetiségi kérdés terén foglalkoztatta.

A levelezést Mocsárynak a Szlovák Múzeum Egylet igazgatóságához Kmet' András halálakor intézett részvétlevele zárja le. A levelet a szlovák nemzetiségi sajtó Vajanský (Hurban Szvetozár Vajanský) megrendült kommentárjával közli. Mocsáry így írt Kmet'ről: „Csodálatos ember volt. Kiolthatatlan szomj hajtotta, hogy nemzetének emelésére minden tőle telhetőt megtegyen”. Vajansky kommentárjából: „A veterán magyar zseni írása erősen szíven ütött bennünket, és nem szégyelljük bevallani, hogy egészen a boldogság és öröm könnyeiig meghatott, amelybe égő fájdalom vegyült.”⁴⁶

Még egy közleményt említhetnénk Mocsáry „hallgató évei” anyagából. 1909. júl. 10-én, a *Courrir Européen*-ben jelenik meg válasza a Magyarországot a lapban a zágrábi nemzetiségi pör kapcsán ért vádakra.⁴⁷ Talán nem érdektelen megemlítenünk, hogy ez az utolsó jelentős, külföldnek is szóló nyilatkozata az egykorú horvát, szélesebben az akkori nemzetiségi kérdésben. Sajátos össze-

⁴³ „Corbul alb” tot corb alb este. (Mégis fehér holló a „fehér holló”.) = *Gazeta Transilvaniei* 1905. júl. 12; 12. sz. — Magyarul: MLVI, 717—719. p. — A Mocsáry—Pap György (Gheorghe Pop de Băsești)-féle levélváltás előzményeiből ld. még: *De ce tace Mocsáry* (Miért hallgat Mocsáry?) = *Gazeta Transilvaniei* 1905. jún. 9; 126. sz.

⁴⁴ Közli: *Branik* 1906. szept. 23. sz. — Magyarul: MLVI, 574—576. p.

⁴⁵ *Andornak, 1895. máj. 2.* Levele Kmet' Andrásához a mártoni Szlovák Múzeum Egylet alapszabályai minisztériumi jóváhagyásáról. — Kmet'-levelezés. Szlovák Nemzeti Múzeum. — MLVI, 547—548. p. — Az ügy történetéhez ld. még: MLVI, 546—547., 548—552. p.

⁴⁶ *Mocsáryho sústrast'*. (Mocsáry részvéte.) = *Národnie Noviny* 1908. febr. 27; 25. sz. — MLVI, 182—583. és 739—741. p.

⁴⁷ *Le procès d'Agram et les Hongrois.* = *Le Courrier Européen* (Párizs) 1909. 377—380. p. — Magyarul: *Iratok V.* 277—279. p.

függés, hogy az első róla szóló nemzetiségi ismertetés is horvát vonatkozású. A zágrábi Pozorban jelent meg 1860 végén a *Programról*.⁴⁸

Tisztelt emlékülés, igen tisztelt hallgatóim! Engedjék meg, hogy befejezésül — Mocsáry kelet-európai érdeklődése, nemzetiségpolitikai küzdelme és kapcsolatainak vázolója után még egy nélkülözhetetlenül fontos vonatkozásról: Mocsáry *patriotizmusáról* is megemlékezzünk. Mocsáry ugyanis nemcsak a kor európai nemzetiségi politikájának számottevő egyénisége, egyúttal kora társadalmának egyik legnagyobb hazafia, patriótája is volt.⁴⁹ Népéhez, magyar nemzetéhez való töretlen és törhetetlen tartozása *Széchenyi* tűnődő 1842. évi akadémiai beszédével, *Ady* megrendítő vallomásaival, *Kodály* és *Bartók*, *Móricz Zsigmond* és *József Attila* halhatatlan modern nemzeteszelméjével rokon.

Már első könyve próféciájában az elemi csapásoktól sújtott hazáról ír, ahová mégis visszaszállingóznak a világba kirajzoltak és újra kezdik a munkát, mert „a falak állanak”.⁵⁰ Nem kerüli el érdeklődő figyelmét az sem, hogy nemzetiségvédő harca igazolásaként mindenkor az őt az országgyűlésbe küldő magyar néphez: miskolci iparosokhoz és kézművesekhez, kecskeméti és halasi kistermelő parasztokhoz fordul. Milyen nagy, szinte gyermekien áradó az öröme, amikor a nacionalista türelmetlenség egy pillanatra kifulladásra, 1887 március 6-án csatát veszít Kiskunhalason és a helyi függetlenségi pártszervezet elnöke táviratban — a halasi függetlenségi szervezet nevében — a nemzetiségi törvény alapján és értelmében szolidaritást vállal nemzetiségi politikájával.⁵¹ „A halasi szózat — üzeni 1887. márc. 8-án, hírlapi nyílt levelében — engesztelő és biztató hatást fog gyakorolni mindazokra, kik a most uralkodó türelmetlenséget látva, már-már kétségbeestek a fölött, hogy meglehessen találni a nemzetiségek békés együttélésének módját a hazában”.⁵² Mocsáry azonban nemcsak a haza magyarjaihoz szól, a szomszédos magyarsághoz is üzen. Amikor a galaci magyar református egyház tiszteletbeli gondnokává választja, 1869 tavaszán így üdvözlöi az ottani vezetőséget: „Fogadja mélyen érzett hálám kifejezését azon megtiszteltetésért, hogy engem a galaci reformált egyház tiszteletbeli gondnokává választani méltóztatott. Szabadságra teremt népeknek kiváló tulajdonsága, hogy bármi távolba helyezze fiaikat a végzet eredeti fészeküktől, attól szívben és lélekben soha nem szakadnak el”.⁵³

A nacionalista támadások hullámverésében, a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején ismételten felveti népéhez való tartozása, *patriotizmus*a ügyét. Hangja mindenkor mértéktartó, öntudatos, népe szeretetétől és annak

⁴⁸ *Razmatranja jednoga Madjarja o Horvatskoj*. (Egy magyar nézeti Horvátországról.) = *Pozor* (Zágráb) 1860. nov. 20; 52. sz. — Magyarul: MLVI, 616–617. p.

⁴⁹ Mocsáry *patriotizmusáról* szóló rész szövegét *Mocsáry Lajos és a nemzetiségi egyenjogúság* című, sajtó alatt levő tanulmányunkból idézzük (24–26. p., kéziratban).

⁵⁰ *A magyar társasélet*, 9. p. — MLVI, 131. p.

⁵¹ *Kiskunhalas, 1887. márc. 6.* = *Egyetértés* 1887. márc. 6; 65. sz. — MLVI, 573. p.

⁵² (Újabb levele a halasi függetlenségi párt elnökéhez.) = *Egyetértés* 1887. márc. 11; 69. sz. — MLVI, 524–526. p.

⁵³ *Andornak, ápr. 14.* = *A Hon* 1869. ápr. 14; 88. sz. — MLVI, 503. p.

íránta megnyilatkozó bizalmától felerősödő. A *Budapesti Újság* függetlenségi napilapban például — abból az alkalomból, hogy a lap több glosszában támadta a naszódvidéki román iskolalapok ügyében elhangzott országgyűlési nyilatkozataiért, így érvel: „Vagyok magyarnak, mint bárki más. Nem is hiszem, hogy ebben bárki is őszintén és komolyan kételkednék. S ha van valaki, aki erre minden bona fides (értsd: jó érzése, bizalma) hátratételével hangoztatja, csak azért teszi, mert a legkönnyebb módja a menekülésnek azon feladat elől, hogy cáfolja meg tárgyilagosan és érdemileg az általam képviselt nézeteket.”⁵⁴ Az ekkor még pártonkívüli ellenzékinek számító *Pesti Napló*ban, a lap szerkesztőjéhez intézett újabb, az előbbivel közel egykorú hírlapi nyilatkozatában ehhez még hozzáfűzi: „És ki vagyok én, és micsoda nézeteket vallottam magaménak a nemzetiségi kérdésben? Én magyar ember vagyok, csak olyan mint bárki más, és soha sem ajánlottam fel egyebet, mint a[z] 1868-i nemzetiségi törvényt. . .”⁵⁵

Van azonban Mocsáry szelíd és békéltető, de ugyanakkor tudatos patrióta hangvétele mellett egy másik hangja is. Ez a népe jövője feletti aggodása, nemzetfélése következtében harciassá váló hangvétele mutatja valójában, milyen mélyről foglalkoztatja a nacionalizmus térhódítása következtében felerősödött, már-már antagonista külföldi magyarelles propaganda. Amikor például *Björnson* a *Courrier Européen*ben — egy barátságtalan hangú prágai levél nyomán — általánosító támadást intéz a magyarok ellen, Mocsáry ezt üzeni Kmet' Andrásnak: „Én már többször kijelentettem, éppen a *Courrier*-ben, hogy a nálunk gyakorlatban levő nemzetiségi politikát kárhoztatom, de inzultálni a magyart szó nélkül nem engedhetem”.⁵⁶ S az ügy folytatásaként, amikor *Björnson* már nemcsak *Apponyi* türelmetlen iskolapolitikáját ítéli el, (a bírálattal egyébként Mocsáry is egyetért), de tovább viszi a magyar nemzet címére intézett elmarasztaló támadásait, ezeket írja szlovák muzeológus barátjának: „Ha *Björnson* szabadságot venne magának egyenesen a magyar nemzet címére adresszálni inzultusokat, — ez esetben mondanám neki *Zrínyi Miklós*-sal: ne bánts a magyart! Mert azért, mivel én tisztelem minden más nemzetbelinek fajához és nyelvéhez való igaz ragaszkodását (— és *Horatius Ars poetica*-jából vett idézettel folytatja —), hanc veniam damus petimusque vicissim,⁵⁷ s ahhoz, hogy nemzetet inzultáljon, senkinek sincs joga. . .”⁵⁸

Mocsáry patriotizmusa, akárcsak e patriotizmus mélyen emberi, haladó hangvétele — az idézetekből kitűnően — nyilvánvaló. Ez a patriotizmus

⁵⁴ *Mocsáry Lajos levele a Budapesti Újság szerkesztőjéhez.* = *Budapesti Újság* 1890 ápr. 20; 108. sz. — MLVI, 535—536. p.

⁵⁵ *A Pesti Napló szerkesztőjéhez.* = *Pesti Napló* 1890. nov. 1; 301. sz. — MLVI, 537—538. p.

⁵⁶ *Andornak, 1907. okt. 17.* — Levele Kmet' Andrásához. — Kmet' levelezés. Szlovák Nemzeti Múzeum. — MLVI, 579. p.

⁵⁷ Megadjuk ezt a szabadságot (kedvezést), de viszonzásul kérjük is. — *Horatius, Ars poetica* 11.

⁵⁸ *Andornak, 1907. okt. 26.* Levele Kmet' Andrásához. — Kmet' levelezés. — Szlovák Nemzeti Múzeum. — MLVI, 580. p.

nemhogy nem ellentétes nemzetiségi politikájával, de teljes és harmonikus egységben van azzal. Amikor tehát Mocsárynak az egykorú türelmetlen koráramlat elleni küzdelméről és az akkori ország nem magyar népei alapvető emberi-nemzetiségi jogait védelmező, egyedülálló bátor, a maga társadalmából kimagasló erkölcsi küzdelméről beszélünk, nem szabad megfélemlenünk arról, hogy mindezt egy tősgyökeresen magyar ember teszi, írja, mondja. Olyan magyar ember, aki meggyőződéssel vallotta, hogy a nemzetiségi egyenjogúság minden kor minden viszonylatára egyaránt érvényes. Aki tovább tekintett a maga szűk világa akkori türelmetlen-lázás áramlatainak. Aki felismerte, hogy minden népnek és ezek között is a maga súlyos ellentmondásokkal és megoldatlan társadalmi problémákkal küzdő népének van elsősorban szüksége a mindenféle antagonizmustól való felszabadulásra, a nemzetek közötti megértés, a nemzetiségi béke meghonosítására, megbecsülésére. Aki a dualizmus korában az elsők között ismerte fel, hogy a magyar népnek meg kell keresnie az együttélő népekkel, a környező kelet-európai nemzetekkel való eredményes kapcsolatot, a nemzeti függetlenség szilárd alapjain nyugvó megértés és együttműködés új feltételeit.

Születése százötvenedik évfordulóján a *Világ* Mocsáry Lajos jövő elismerésében bizakodó búcsúszavára emlékezünk. „Gyász ölt érette — írta halálakor, 1916 elején a radikális sajtó — az ő hatalmas gondolatainak valamennyi megértője és tisztelője, kiknek tábora egyre nagyobb lett Magyarországon, hisz a maradiság, a stagnálás, a visszafejlődés politikájának hástyaköveiből új életnek kellett sarjadni, és a zászló, mellyel Mocsáry a hársai közé visszavonult, a győzelemben való bizalommal emelkedik fel.”⁵⁹

⁵⁹ Mocsáry Lajos meghalt. (Nekrológ.) = *Világ* 1916. jan. 9; 9. sz. — MLVI, 743–744. p.